

De moderne cultuur en de onttovering van de wereld

Moreel relativisme en instrumenteel rationalisme in Nederland

Dick Houtman en Peter Mascini¹

1 Inleiding

Modernisering gaat volgens de meeste sociologen niet alleen gepaard met een erosie van traditionele en religieuze waarden, maar ook met een toenemend vertrouwen in wetenschap en technologie. Sommigen achten deze ontwikkelingen zorgwekkend, omdat hierdoor het morele gehalte van het samenleven steeds verder zou worden ondergraven (bijvoorbeeld Wilson 1982). Anderen, vooral degenen die zichzelf in de positivistische traditie van Comte plaatsen, juichen deze ontwikkelingen juist toe, omdat zij ze beschouwen als een bevrijding van bijgeloof, traditie en onwetendheid, die de mensheid in staat stelt om haar lot in eigen hand te nemen (Iannaccone 1998; Lane 1966). Het bestaan van deze uiteenlopende waarderingsonderstreept slechts dat het idee dat toenemend moreel relativisme ('individualisering') hand in hand gaat met groeiend vertrouwen in wetenschap en technologie ('rationalisering') diep is geworteld in de sociologie.

In zijn laatste boek, *Modernization and postmodernization* (1997), poneert de Amerikaanse politoloog Ronald Inglehart een tegen deze achtergrond verfrissende stelling. In de hedendaagse westerse samenlevingen, waarin traditionele waarden veel terrein hebben moeten prijsgeven, gaat het toegenomen moreel relativisme volgens hem namelijk niet langer gepaard met vertrouwen in wetenschap en technologie. Sterker nog: de afgelopen decennia zou het moderne vertrouwen in wetenschap en technologie ('instrumenteel rationalisme') steeds verder zijn ondergraven door het toegenomen moreel relativisme. De twee in de inleiding van dit themanummer onderscheiden aspecten van de onttovering van de wereld – toenemend moreel relativisme en groeiend vertrouwen in wetenschap en technologie – zouden vandaag de dag dus niet langer hand in hand gaan (vergelijk Houtman 1998).

Helaas is Ingleharts empirische bewijsvoering verre van overtuigend. Wij trachten daarom in dit artikel in de eerste plaats een betere toetsing van zijn theorie over toenemende weerstanden tegen rationalisering te verrichten. Wij richten vervolgens de schijnwerper op de politiek. De conventionele moderniseringstheorie en Ingleharts theorie over postmodernisering veronderstellen immers alle-

bei dat moreel relativisme en instrumenteel rationalisme als belangrijke cultuurelementen terug te vinden zijn in het politieke landschap van hedendaagse westerse samenlevingen. De moderniseringstheorieën suggereren hierbij dat de politiek *modern* is gestructureerd: dat de aanhangers van 'linkse' of 'progressieve' partijen met een in beide opzichten 'onttoverd' wereldbeeld tegenover die van 'rechtse' of 'conservatieve' partijen staan, die zo'n onttoverd wereldbeeld juist afwijzen. Bestaat, zoals Inglehart meent, echter een spanningsverhouding tussen moreel relativisme en instrumenteel rationalisme, dan mag veeleer een *post-moderne* structurering worden verwacht. In dat geval bestaat over de volle breedte van het politieke spectrum een ambivalente houding tegenover de onttovering van de wereld, in de zin dat politiek links moreel relativisme aanvaardt en instrumenteel rationalisme afwijst, terwijl voor politiek rechts precies het omgekeerde geldt.

2 Ronald Inglehart over groeiende weerstanden tegen rationalisering

Afnemend instrumenteel rationalisme door toenemend moreel relativisme. Inglehart komt in zijn laatste boek gedeeltelijk tegemoet aan kritiek die sinds de jaren zeventig is geuit op zijn werk over culturele verandering, meer in het bijzonder op zijn stelling over een historische verschuiving van een 'materialistische' naar een 'postmaterialistische' waardeoriëntatie (1977; 1990). Volgens zijn critici meet Ingleharts bekende meetinstrument voor materialisme/postmaterialisme namelijk niet in hoeverre iemand belang hecht aan 'materiële' of 'non-materiële' zaken, maar hebben wij vooral te maken met een (overigens slecht geslaagde) operationalisering van wat wij in dit artikel 'moreel relativisme' noemen. Dit complex van opvattingen wordt in de literatuur overigens meestal aangeduid als 'libertarisme' (als tegenpool van traditionalisme of autoritarisme) of als 'culturele progressiviteit' (als tegenpool van cultureel conservatisme) (bijvoorbeeld Flanagan 1979, 1982, 1987; Middendorp 1991: 259-262; Evans, Heath en Lalljee 1996; Houtman 2000: 60-98). Elchardus en Lauwers (elders in dit nummer) spreken over een 'linkse positie op de sociaal-culturele breuklijn'.

Inglehart geeft in zijn nieuwe boek weliswaar toe dat scores op zijn index voor materialisme/postmaterialisme inderdaad nauw samenhangen met andere opvattingen die deel uitmaken van dit bredere complex van moreel relativistische opvattingen (1997: 4, 43, 47), maar houdt tegelijkertijd ook vast aan het idee dat zijn index vaststelt in hoeverre iemand 'het materialisme voorbij' is. Daarmee handhaaft hij dus ook zijn veronderstelling dat 'postmaterialisme' tot stand zou komen onder invloed van de ervaring van welvaart. Onderzoekers die dit – anders dan Inglehart zelf – serieus hebben onderzocht, hebben inmiddels echter ruimschoots aangetoond dat dit idee onhoudbaar is. Wij laten dit tweede punt van kri-

tiek op Ingleharts werk over culturele verandering in dit artikel verder rusten (zie hierover uitgebreider: Houtman e.a. 1999; Houtman 2000: 60-98). Het gaat ons hier immers niet om de oorzaken, maar om de gevolgen van het door Inglehart geconstateerde proces van culturele verandering.

Thans wordt de historische verschuiving in de richting van toenemend 'post-materialisme' door Inglehart kortom beschouwd als onderdeel van een 'long-term shift away from traditional religious and cultural norms' (1997: 42). Traditionele waarden en normen maken onder invloed van dit proces plaats voor moreel relativisme (1997: 35, 36, 47) en aanvaarding van culturele verschillen (1997: 90). Dit proces van culturele verandering is volgens Inglehart niet slechts kenmerkend voor modernisering, maar ook voor een (recenter) proces van postmodernisering:

'A growing moral relativism is linked with both Modernization and Postmodernization. In traditional societies, moral rules are absolute truths, revealed by God. At the opposite extreme, in Postmodern society, absolute standards dissolve, giving way to an increasing sense of ambiguity' (1997: 88).

Waarin schuilt volgens Inglehart het verschil tussen modernisering en postmodernisering, wanneer beide een toename van moreel relativisme gemeen hebben?

Inglehart benadrukt dat modernisering gepaard ging met toenemend vertrouwen in wetenschap en technologie als bronnen van vooruitgang, die overwegend werd opgevat als een toename van de welvaart:

'During the Modernization era, there was a consensus throughout industrial society that economic growth was not only a good thing, but virtually the ultimate good (...). This consensus was unquestioned because it seemed self-evident. Economic growth and scientific discoveries constituted Progress: they were good almost by definition' (1997: 77).

Volgens Inglehart is deze 'materialistische' consensus onder invloed van het proces van postmodernisering steeds verder ondergraven. Dat blijkt in de eerste plaats uit het feit dat het uit de negentiende eeuw stammende industriële verdeelingsconflict tussen arbeid en kapitaal steeds minder prominent aanwezig is in de politiek (1997: 252-266). Het blijkt daarnaast uit de opkomst van een meer sceptische bejegening van wetenschap en technologie en van een toenemende bezorgdheid over natuur en milieu:

'Postmodernization is linked with a diminishing faith in rationality and a diminishing confidence that science and technology will help solve humanity's problems. This change in worldview has advanced farthest in the economically and technologically most advanced societies' (1997: 79).

In een postmoderne cultuur, gekenmerkt door moreel relativisme, zo concludeert

Inglehart op grond van een analyse van surveydata uit ruim veertig landen, hebben wetenschap en technologie hun vroegere glans verloren:

'An emphasis on science and technology was a core element of modernity. But the publics of societies with high proportions of Postmaterialists (...) tend to have little confidence that scientific advances will help, rather than harm, humanity (...); similarly, they tend to doubt that more emphasis on "Technology" would be a good thing. Conversely, these same societies have relatively high levels of support for the "Ecology" movement. The fact that (those) societies tend to reject science and technology is a major departure from the basic thrust of Modernization' (1997: 88).

Ingleharts empirische bewijsvoering. Om Ingleharts theorie over postmodernisering en weerstanden tegen rationalisering te staven, moeten drie dingen worden aangetoond: 1) dat de afgelopen decennia sprake is geweest van een toename van moreel relativisme, 2) dat de afgelopen decennia sprake is geweest van een afname van instrumenteel rationalisme en 3) dat het eerste proces verantwoordelijk is voor het tweede. Inglehart heeft in eerder onderzoek aangetoond dat het eerstgenoemde proces heeft plaatsgevonden (vergelijk Inglehart 1997: 267-292; 325-326; zie voor Nederland: Meloen en Middendorp 1991; Middendorp 1991). Dat geldt echter niet voor het tweede, laat staan voor de veronderstelde relatie tussen beide processen.

Deze omissies kunnen Inglehart overigens nauwelijks worden aangerekend. Er bestaan namelijk geen in de tijd vergelijkbare surveydata over de aanvaarding van instrumenteel rationalisme die voldoende ver terugreiken in de tijd. Zijn theorie kan daarom slechts op indirecte wijze worden getoetst (Inglehart 1997: 68). Hoe doet Inglehart dat precies? Op grond van welke onderzoeksbevindingen concludeert hij dat het instrumenteel rationalisme steeds verder is ondergraven door toenemend moreel relativisme? Wij beperken ons hier tot een beknopte bespreking van de in zijn laatste boek gerapporteerde analyses, die overigens niet wezenlijk verschillen van eerder gepubliceerde (zie met name: Inglehart 1995).

Inglehart vergelijkt in de eerste plaats ruim veertig landen aan de hand van geaggregeerde gegevens over onder andere de aanvaarding of afwijzing van moreel relativisme en instrumenteel rationalisme. Deze analyse maakt zoals gezegd duidelijk dat in de landen waarin het moreel relativisme het sterkst is, het instrumenteel rationalisme juist het zwakst is. Het vertrouwen in wetenschap en technologie is er geringer en de bezorgdheid over natuur en milieu juist groter (1997: 81-90). Volgens Ingleharts theorie komen deze verschillen voort uit het feit dat moreel relativisme op het niveau van het individuele bewustzijn leidt tot een problematisering van instrumenteel rationalisme. Of dat inderdaad zo is, kan met zo'n vergelijking tussen landen echter niet worden nagegaan. Het is immers een bekend gegeven dat relaties op het niveau van landen niets behoeven te zeggen over relaties op individueel niveau. Uit het feit dat in rijke landen meer 'post-

materialisten' voorkomen dan in arme landen concludeert Inglehart bijvoorbeeld ook ten onrechte dat 'postmaterialisme' op individueel niveau tot stand komt door het ervaren van welvaart (Houtman e.a. 1999).

Inglehart demonstreert in een andere analyse weliswaar een relatie tussen postmaterialisme en bezorgdheid over het milieu, maar ook deze analyse overtuigt niet (1997: 241-242). Onduidelijk is hoe sterk de gevonden relatie eigenlijk is, of hij wel standhoudt onder controle van relevante derde variabelen en of hij niet (vooral) wordt veroorzaakt door de beperkte geldigheid van de gekozen operationaliseringen. Postmaterialisme is immers geen optimale operationalisering van moreel relativisme en ook de geldigheid van de operationalisering van de bezorgdheid over het milieu laat te wensen over. Deze wordt namelijk vermengd met financiële offerbereidheid, wat in combinatie met de operationalisering van moreel relativisme als postmaterialisme gemakkelijk een overschatting van de betreffende relatie oplevert. 'Het beschermen van de koopkracht', één van de bij de operationalisering van '(post)materialisme' gebruikte politieke doelstellingen, zegt immers weinig of niets over (het ontbreken van) moreel relativisme, maar zal bij uitstek negatief samenhangen met financiële offerbereidheid. De in andere analyses gebruikte operationaliseringen van bezorgdheid over het milieu – affiniteit met de milieubeweging (1997: 88) en affiniteit met groene politieke partijen (1997: 242-242) – zijn (om andere redenen) overigens niet minder aanvechtbaar.²

Dat Ingleharts theorie door het ontbreken van geschikte longitudinale data slechts op indirecte wijze kan worden getoetst, betekent dat min of meer aanvechtbare veronderstellingen onvermijdelijk zijn. De zojuist genoemde analyses hebben dan ook slechts betrekking op relaties tussen moreel relativisme (of postmaterialisme) enerzijds en instrumenteel rationalisme (of bezorgdheid over het milieu) anderzijds – zowel op het niveau van landen als op het individuele niveau. Hierdoor wordt geen recht gedaan aan het historische karakter van zijn theorie. Zelfs de bij ontbrekende longitudinale data meest voor de hand liggende toetsingsmogelijkheid gebruikt Inglehart niet: een analyse van de relaties tussen leeftijd, moreel relativisme en instrumenteel rationalisme. Als inderdaad een afkalking van instrumenteel rationalisme door toenemend moreel relativisme heeft plaatsgevonden, dan mag immers worden verwacht dat jongeren instrumenteel rationalisme vaker afwijzen dan ouderen en dat dat komt door hun sterkere moreel relativisme.

Uiteraard is de in zo'n analyse gehanteerde veronderstelling niet onproblematisch: dat verschillen tussen ouderen en jongeren overwegend cohorteffecten behelzen, zodat ze op historische veranderingsprocessen wijzen. Een andere mogelijkheid is immers dat overwegend sprake is van levenscycluseffecten, die wijzen op veranderende opvattingen gedurende de levensloop. Hoewel dit dus geen onproblematische veronderstelling is, stellen wij vast dat het nog veel problematischer is om, zoals Inglehart doet, geheel af te zien van een analyse van de

relaties tussen leeftijd, moreel relativisme en instrumenteel rationalisme. Op die manier worden de uit zijn theorie af te leiden hypothesen over processen van culturele verandering immers helemaal niet getoetst.

Een tweede voor de hand liggende hypothese toetst Inglehart evenmin. Zijn theorie voorspelt zoals gezegd niet alleen dat toenemend moreel relativisme hand in hand gaat met groeiende weerstanden tegen rationalisering, maar ook dat het uit de negentiende eeuw stammende industriële verdelingsconflict tussen arbeid en kapitaal gaandeweg naar de achtergrond verdwijnt. De met dit verdelingsconflict corresponderende politieke opvattingen worden in de literatuur meestal aangeduid als 'economische progressiviteit' (voorstander van inperking van de marktwerking en van herverdeling door de overheid) versus 'economisch conservatisme' (tegenstander van inperking van de marktwerking en van herverdeling door de overheid). Deze politieke tegenstelling is onder het grote publiek zo goed als onafhankelijk van moreel relativisme (Houtman 2000: 16-18). Wanneer economische verdelingskwesaties steeds meer naar de achtergrond verdwijnen, dan mag niet alleen worden verwacht dat afwijzing van instrumenteel rationalisme voortvloeit uit moreel relativisme, maar ook en vooral dat economisch conservatisme of progressiviteit hierop niet of nauwelijks invloed heeft.

Hypothesen. Als Ingleharts theorie houdbaar is, dan mag kortom worden verwacht dat op één moment verzamelde surveydata, zoals wij die in dit artikel zullen analyseren, een bevestiging opleveren van vier verschillende hypothesen. Naar verwachting wijzen jongeren dan het instrumenteel rationalisme vaker af dan ouderen (hypothese 1), bestaat een negatieve relatie tussen moreel relativisme en instrumenteel rationalisme (hypothese 2), kan de afwijzing van instrumenteel rationalisme door jongeren worden toegeschreven aan hun sterkere moreel relativisme (hypothese 3) en heeft economische progressiviteit niet of nauwelijks invloed op instrumenteel rationalisme (hypothese 4).

3 Data en operationalisering

Data. Wij toetsen de vier geformuleerde hypothesen met gegevens die zijn verzameld via het panel van Centerdata (KUB, Tilburg). Deze dataverzameling vormde de door de eerste auteur (met medewerking van Manu Busschots en Sjaak Braster) gewonnen prijs in de door Centerdata in 1997 uitgeschreven wedstrijd *Wie ontwerpt het beste Telepanel-onderzoek?*

Centerdata beoogt met dit panel een representatieve dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking in stand te houden. Wij kunnen ons natuurlijk afvragen of de samenstelling van het panel niet gepaard gaat met selectie naar bereidheid om regelmatig op een (ter beschikking gestelde) computer vragen van onderzoekers te beantwoorden. Hoewel dat niet mag worden uitgesloten, speelt dit probleem bij

gewoon eenmalig surveyonderzoek evenzeer. Bovendien is het naar wij mogen aannemen in het geval van een panel eerder kleiner dan groter. Selectieve respons op grond van het onderwerp van een specifiek survey is in dit geval immers minder aannemelijk.

De vragenlijst is in de zomer van 1998 door Centerdata toegezonden aan de 2466 panelliden van 16 jaar en ouder. Hij is door 1848 van hen ingevuld, wat betekent dat de respons 75% bedraagt. Naar demografische variabelen als sekse, leeftijd en opleidingsniveau behelst de resulterende steekproef een bevredigende dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking vanaf 16 jaar.

Operationalisering. Moreel relativisme is vastgesteld door drie meetinstrumenten te combineren. In de eerste plaats zijn acht Likert-items gebruikt die tezamen een veel gebruikte korte versie van de F-schaal voor autoritarisme vormen. Wij duiden de neiging om deze items af te wijzen in dit artikel aan als 'libertarisme': een nadruk op individuele vrijheid (Cronbachs alfa=0.80, zie voor details: Houtman 2000: 34).³ Ook Ingleharts vier bekende politieke doelstellingen voor de meting van postmaterialisme zijn gebruikt. De prioritering hiervan is onderworpen aan factoranalyse om meer recht te kunnen doen aan de verschillen tussen de individuele doelen (zie voor details over vraagstelling en analyse: Houtman 2000: 69-70). Ten slotte is een uit zes Likert-items bestaande schaal voor seksuele permissiviteit gebruikt (Cronbachs alfa=0.77).⁴ Omdat deze drie meetinstrumenten aanzienlijk samenhangen, zijn ze samengevoegd tot een meetinstrument voor moreel relativisme met een bereik van 0 tot en met 100. Daarbij staan hoge scores voor sterk moreel relativisme.⁵

Ook voor de operationalisering van *instrumenteel rationalisme* zijn drie afzonderlijke schalen gecombineerd. De eerste stelt het vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van wetenschap en technologie vast,⁶ de tweede het vertrouwen in het incasseringsvermogen van het milieu⁷ en de derde het belang dat men hecht aan het toekennen van rechten aan dieren.⁸ De betrouwbaarheid van deze drie schalen (Cronbachs alfa) bedraagt respectievelijk 0.79, 0.78 en 0.71. Hoge scores op het samengestelde meetinstrument voor instrumenteel rationalisme, eveneens met een bereik van 0 tot en met 100, staan voor een groot vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van wetenschap en technologie en in het incasseringsvermogen van het milieu en voor het afwijzen van het toekennen van rechten aan dieren.⁹

Economische progressiviteit ten slotte, behelst zoals gezegd de overtuiging dat het de taak van de overheid is om via economische herverdeling de uit de vrije marktwerking voortvloeiende ongelijkheid te beteugelen. Voor de operationalisering zijn vijf Likert-items gebruikt, die zijn overgenomen uit eerder onderzoek van Houtman (2000: 34-35).¹⁰ De betrouwbaarheid van de resulterende schaal bedraagt 0.75.

4 Postmodernisering en weerstanden tegen rationalisering

Moreel relativisme en instrumenteel rationalisme onder ouderen en jongeren. Het is natuurlijk niet verrassend dat moreel relativisme en instrumenteel rationalisme vandaag de dag in Nederland allebei omstreden zijn (tabel 1). Voor de vraag naar de onttovering van de wereld is echter niet de mate van instemming van belang, maar slechts of deze in de loop der tijd inderdaad is toegenomen. In het geval van instrumenteel rationalisme kan hierover, zoals uiteengezet, slechts met enige voorzichtigheid iets worden gezegd door ouderen te vergelijken met jongeren. Vinden wij, zoals de conventionele theorieën over modernisering veronderstellen, instrumenteel rationalisme net als moreel relativisme onder jongeren vaker dan onder ouderen? Of vinden wij bij hen juist een problematisering van instrumenteel rationalisme, zoals Inglehart suggereert?

Uit tabel 1 blijkt in de eerste plaats dat wij onder jongeren een sterker moreel relativisme aantreffen dan onder ouderen. Dit stemt overeen met de resultaten van veel ander onderzoek uit binnen- en buitenland en wijst inderdaad op een historisch veranderingsproces (Meloan en Middendorp 1991; Middendorp 1991). In het geval van postmaterialisme is dit patroon overigens zeer zwak, wat bevestigt dat dit geen bijzonder gelukkige operationalisering van moreel relativisme is. Bezien wij vervolgens de verschillen tussen ouderen en jongeren naar instrumenteel rationalisme, dan is duidelijk dat jongeren niet alleen minder vertrouwen hebben in het probleemoplossend vermogen van wetenschap en technologie, maar ook in het incasseringsvermogen van het milieu, terwijl zij juist vaker geneigd zijn om rechten toe te kennen aan dieren. Jongeren wijzen het instrumenteel rationalisme dus vaker af dan ouderen, wat betekent dat de eerste aan Ingleharts theorie ontleende hypothese wordt bevestigd.

Het gevonden patroon wijkt af van wat conventionele theorieën over modernisering doen verwachten. Die veronderstellen immers een ondubbelzinnige onttovering van de wereld, in de zin dat zowel instrumenteel rationalisme als moreel relativisme steeds verder verspreid raken.

'In contemporary society, the young come to regard morality – any system of ethical norms – as somewhat old-fashioned. For many young people, problems of any kind have technical and rational solutions'

zo meent bijvoorbeeld de Britse godsdienstsocioloog Bryan Wilson (1982: 136). Dat jongeren vaker dan ouderen traditionele morele waarden afwijzen, is inderdaad waar, zoals wij hebben gezien. Wilsons suggestie dat dit getuigt van immoraliteit, omdat moraliteit zou schuilen in het navolgen van 'systemen van ethische regels', is echter aanvechtbaar. Het (blind) navolgen van ethische regels of normen lijkt ons eerder kenmerkend voor een ontbreken van moraliteit (vergelijk Bauman 1993). Belangrijker is dat wij instrumenteel rationalisme niet onder jon-

Tabel 1: Moreel relativisme en instrumenteel rationalisme naar leeftijd (gemiddelde schaalscores, met uitzondering van postmaterialisme).

<i>Leeftijd</i>	<i>Post-materialisme²</i>	<i>Libertarisme</i>	<i>Seksuele permissiviteit</i>	<i>Moreel relativisme</i>
<30	16	3.4	3.3	56
30-39	21	3.4	3.2	54
40-49	23	3.3	3.1	52
50-59	19	3.2	2.9	48
>59	14	2.9	2.5	40
Totaal	19	3.2	3.0	49
N	1806	1801	1839	1759
η	0.07 **	0.26 ***	0.36 ***	0.30 ***
r^1	-0.05 *	-0.25 ***	-0.34 ***	-0.28 ***

1. Eenzijdige toetsing met paarsgewijze verwijdering van ontbrekende waarden.

2. Percentage postmaterialisten minus percentage materialisten.

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

geren, maar juist onder ouderen het vaakst aantreffen. Laten wij de vraag of dit misschien zelfs wijst op een sterkere preoccupatie met moraliteit onder jongeren verder voor wat zij is, dan kunnen wij in ieder geval vaststellen dat deze bevinding in strijd is met conventionele moderniseringstheorieën als die van Wilson. Als wij leeftijdscategorieën met elkaar vergelijken, dan vinden wij onder jongeren dus weliswaar een sterk moreel relativisme, maar blijkt de aanvaarding van instrumenteel rationalisme juist sterker onder ouderen (vergelijk Buttel 1979; Mohai en Twight 1987).

Instrumenteel rationalisme verklaard. Wij toetsen de drie resterende hypothesen door middel van regressieanalyses met instrumenteel rationalisme als afhankelijke variabele. Behalve leeftijd, moreel relativisme en economische progressiviteit nemen wij hierin nog drie andere onafhankelijke variabelen op. De twee eerste zijn opleidingsniveau¹¹ en religie. Hun opname als controlevariabelen is noodzakelijk, omdat ze allebei samenhangen met moreel relativisme, terwijl daarnaast aanwijzingen bestaan dat ze dat ook doen met instrumenteel rationalisme.

Hoogopgeleiden en onkerkelijken zijn meer moreel relativistisch dan laagopgeleiden en kerkelijken (bijvoorbeeld Houtman 2000), terwijl sterker instrumenteel rationalisme onder lager opgeleiden aannemelijk is (Houtman 1998). Over de relatie tussen instrumenteel rationalisme en religie is de literatuur niet eensgezind. Wilson (1982) veronderstelt dat traditionele christelijke religiositeit op gespannen voet staat met instrumenteel rationalisme, terwijl volgens de beken-

<i>Vertrouwen in technologie</i>	<i>Vertrouwen in milieu</i>	<i>Afwijzing dierenrechten</i>	<i>Instrumenteel rationalisme</i>
3.5	2.3	1.9	41
3.4	2.3	1.9	39
3.5	2.4	2.0	41
3.6	2.5	2.0	43
3.7	2.6	2.1	46
3.5	2.4	2.0	42
1742	1808	1836	1719
0.18 ***	0.19 ***	0.10 **	0.20 ***
0.16 ***	0.17 ***	0.07 **	0.18 ***

de hypothese van Lynne White (1967) precies het omgekeerde geldt. Belangrijk is ook dat vandaag de dag veelvuldig wordt gewezen op het belang van het onderscheid tussen traditionele christelijke vormen van religiositeit enerzijds en vormen van alternatieve zingeving ('New Age') anderzijds. New Agers en areligieuzen blijken niet van elkaar te verschillen naar moreel relativisme, maar aanvaarden dit in sterkere mate dan degenen die behoren tot de christelijke traditie (Houtman, Mascini en Gels 2000). Ten slotte wordt New Age vaak in verband gebracht met een streven naar herstel van het evenwicht met en respect voor de natuur (Hamilton 1995; Bloch 1998; Aupers en Van Otterloo 2000: 39-42).

Om recht te doen aan dit onderscheid hebben wij religiositeit (wel of niet) gecombineerd met de aard hiervan (christelijk en/of New Age). Hiertoe zijn drie variabelen geanalyseerd met *HOMALS* (Gifi 1981; Van den Berg 1986): het type transcendentiegeloof,¹² de vraag of men zichzelf wel (51%) of niet (49%) rekent tot een kerkgenootschap en, ten slotte, de affiniteit met New Age, vastgesteld via een in vijf ongeveer even grote categorieën opgedeelde schaal, die bestaat uit tien items (Cronbachs alfa=0.78).¹³ De *HOMALS*-analyse levert een goed interpreteerbare tweedimensionale oplossing op: de eerste dimensie staat voor affiniteit met de christelijke traditie (eigenwaarde: 0.55) en de tweede voor die met New Age (eigenwaarde: 0.44).¹⁴ Beide dimensies zijn gecombineerd tot vier typen levensbeschouwelijke oriëntatie: 'niet-religieus' (35%), 'christelijk' (44%), 'New Age' (14%) en, ten slotte, een kleinere gemengde categorie 'christelijk-New Age' (7%).

Wij nemen ten slotte, geheel los van onze theoretische overwegingen, het geslacht op als onafhankelijke variabele. Diverse studies maken namelijk duidelijk dat vrouwen instrumenteel rationalisme vaker afwijzen dan mannen (Hornig 1992; Blocker en Eckberg 1989, 1997; Barke, Jenkins-Smith en Slovic 1997; Cohen 1997). Voorzover wij weten, bestaat voor dit verschil overigens geen door systematisch empirisch onderzoek bevestigde verklaring. Wij komen hierop later terug.

Tabel 2: Instrumenteel rationalisme verklaard (regressieanalyse; β 's).

<i>Onafhankelijke variabelen</i>	<i>r¹</i>	<i>(1)</i>	<i>(2)</i>	<i>(3)</i>
Leeftijd	0.18 ***	0.16 ***	–	0.17 ***
Opleidingsniveau	0.03	0.03	–	-0.00
Vrouw	-0.24 ***	-0.23 ***	–	-0.22 ***
Niet-religieus (referentiecategorie)	0.02	–	–	–
New Age (1=ja)	-0.13 ***	-0.09 **	–	-0.07 **
Christelijk (1=ja)	0.07 **	0.02	–	-0.01
Christelijk-New Age (1=ja)	-0.01	-0.01	–	-0.02
Moreel relativisme	-0.16 ***	–	-0.15 ***	-0.11 ***
Economische progressiviteit	-0.27 ***	–	-0.26 ***	-0.26 ***
N		1683	1657	1623
R ² (in %)		9.9	9.4	18.3

1. Tweezijdige toetsing en paarsgewijze verwijdering van ontbrekende waarden

– Niet opgenomen in regressievergelijking

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Moreel relativisme leidt inderdaad tot een problematisering van instrumenteel rationalisme. Dit betekent dat ook de tweede aan Ingleharts theorie ontleende hypothese wordt bevestigd. Het is dus niet waar dat beide zaken hand in hand gaan, zoals de conventionele theorieën over modernisering veronderstellen. Tegelijkertijd moet echter worden benadrukt dat de negatieve relatie tussen beide betrekkelijk zwak is. Precies hetzelfde gold voor de door Dekker, Ester en Nas (1997) gerapporteerde relaties tussen postmaterialisme en bezorgdheid over het milieu in twintig (overwegend westerse) landen. Dergelijke zwakke relaties rechtvaardigen de twijfel van Brechin en Kempton (1994; 1997) en Dunlap en Mertig (1996; 1997) aan het idee dat bezorgdheid over het milieu kan worden begrepen uit postmaterialistische waarden. Dit geldt temeer daar de twee resterende hypothesen, eveneens ontleend aan Ingleharts theorie over postmodernisering, worden verworpen. De afwijzing van instrumenteel rationalisme door jongeren kan niet worden toegeschreven aan hun moreel relativisme en, minstens zo belangrijk,

weerstand tegen rationalisering blijken veel sterker verbonden met progressieve opvattingen over economische verdelingskwesties dan met moreel relativisme. Het is dus niet waar dat 'In advanced industrial society, environmental protection is primarily a Postmaterialist concern', zoals Inglehart stelt (1997: 242).

Degenen die affiniteit hebben met New Age, ondersteunen het instrumenteel rationalisme wat minder dan degenen die er één van de drie andere religieuze oriëntaties op nahouden. Dat niet-religieuzen en mensen met een christelijke levensbeschouwing niet van elkaar verschillen (niet af te lezen uit tabel 2), is in strijd met zowel theorieën als die van Wilson (1982), die een negatieve relatie tussen christelijke religiositeit en instrumenteel rationalisme veronderstelt, als met die van Lynne White (1967), volgens welke juist een positieve relatie zou moeten bestaan. Dat geen verschil tussen niet-religieuzen en kerkelijken bestaat, stemt overigens wel overeen met de resultaten van eerder door anderen verricht empirisch onderzoek (zie bijvoorbeeld Ester en Seuren 1992; Eckberg en Blocker 1996; Black 1997; Wolkomir e.a. 1997; Dekker, Ester en Nas 1997). Hoog- en laagopgeleiden blijken ten slotte niet van elkaar te verschillen naar instrumenteel rationalisme.

Afgezien van de verwerping van twee belangrijke aan Ingleharts theorie ontleende hypothesen, is het forse verschil tussen mannen en vrouwen naar instrumenteel rationalisme de meest opvallende bevinding. Instrumenteel rationalisme wordt door vrouwen beduidend vaker afgewezen dan door mannen. Op de nog iets sterkere invloed van economische progressiviteit na, is dit effect zelfs sterker dan dat van enige andere onafhankelijke variabele. Zoals gezegd komen wij hierop later terug. Tabel 2 maakt in ieder geval duidelijk dat dit niets te maken heeft met een verschil tussen de seksen naar economische progressiviteit of moreel relativisme.

Resultaten. Ingleharts theorie over postmodernisering en weerstanden tegen rationalisering, zo kunnen wij uit het voorgaande concluderen, wordt door de verrichte analyse nauwelijks ondersteund. Dat niet ouderen, maar juist jongeren het instrumenteel rationalisme vaker afwijzen, kan inderdaad wijzen op een afname hiervan, al moeten wij hier zoals gezegd voorzichtig zijn met het trekken van conclusies. Dat tussen moreel relativisme en instrumenteel rationalisme een spanningsverhouding bestaat, stemt weliswaar met zijn theorie overeen, maar deze relatie is toch opmerkelijk zwak. Bovendien kan de afwijzing van instrumenteel rationalisme door jongeren niet worden toegeschreven aan hun sterkere moreel relativisme en is de zogenoemde 'oude' politieke scheidslijn van economisch conservatisme versus progressiviteit voor de verklaring van instrumenteel rationalisme veel belangrijker dan de 'nieuwe' van de aanvaarding of afwijzing van moreel relativisme. Deze twee laatste bevindingen zijn met Ingleharts theorie in tegenspraak. Omdat zijn theorie hierover geen uitspraken doet, geldt dit uiteraard niet voor het feit dat onder vrouwen sterkere weerstanden tegen rationalisering

leven dan onder mannen. Desondanks maakt ook dit verschil tussen de seksen duidelijk dat Ingleharts theorie geen bevredigende verklaring voor (toenemende) weerstanden tegen rationalisering biedt.

5 De politiek en de onttovering van de wereld

Vier wereldbeelden. Hoewel de geboekte onderzoeksbevindingen goeddeels in strijd zijn met Ingleharts theorie, is instrumenteel rationalisme desondanks verbonden met progressieve politieke opvattingen. Het gaat daarbij echter niet primair om het door Inglehart benadrukte moreel relativisme, maar veel meer om progressieve opvattingen over economische verdelingsvraagstukken, die volgens Inglehart juist steeds meer aan belang zouden hebben ingeboet. Bestaat daarmee in de politiek een ambivalente houding tegenover de onttovering van de wereld, in de zin dat de achterbannen van progressieve partijen moreel relativisme omarmen en instrumenteel rationalisme afwijzen, terwijl voor die van conservatieve partijen het omgekeerde geldt? Of is het politieke landschap toch modern gestructureerd en staan dus voor- en tegenstanders van een in beide opzichten onttoverd wereldbeeld tegenover elkaar?

Om dit te kunnen onderzoeken, zijn vier wereldbeelden geconstrueerd door de aanvaarding of afwijzing van moreel relativisme te combineren met die van instrumenteel rationalisme. Wij duiden het in beide opzichten onttoverde wereldbeeld aan als 'relativistisch rationalistisch' (21%) en noemen zijn tegenhanger 'non-relativistisch non-rationalistisch' (22%). De twee gedeeltelijk onttoverde wereldbeelden noemen wij 'relativistisch non-rationalistisch' (29%) en 'non-relativistisch rationalistisch' (28%). Wij zetten deze vier wereldbeelden af tegen de partijpolitieke voorkeur, waarbij de aanhang van SGP, GPV en RPF wordt samen-

Tabel 3: Vier wereldbeelden naar partijpolitieke voorkeur (in %; N=1492).

<i>Wereldbeeld</i>	<i>CDA</i>	<i>D66</i>	<i>PVDA</i>
Relativistisch rationalistisch	19.7	26.3	22.5
Relativistisch non-rationalistisch	11.6	40.6	34.0
Non-relativistisch rationalistisch	42.6	15.0	21.7
Non-relativistisch non-rationalistisch	26.1	18.1	21.7
Totaal (%)	100.0	100.0	100.0
Relativisme ¹	-0.8	0.7	0.3
Rationalisme ²	0.5	-0.4	-0.2

1. Relativisme-index= \ln (% relativistisch / % non-relativistisch)

2. Rationalisme-index= \ln (% rationalistisch / % non-rationalistisch)

Cramers V=0.24 (p<0.001)

genomen tot één categorie. Degenen die zeggen niet of blanco te zullen stemmen, nog niet te weten op welke partij te zullen stemmen, of op een partij met een zeer kleine aanhang te zullen stemmen (met name CD, CP '86, AOV, Unie 55+), worden buiten de analyse gelaten.

Resultaten. Bij maar liefst zes van de zeven electorale achterbannen is één van beide in slechts één opzicht onttoverde wereldbeelden het meest populair (tabel 3). Het gaat bij de aanhang van PVDA, D66, Groen Links en SP om het relativistisch non-rationalistische en bij die van CDA en VVD om zijn tegenhanger: het non-relativistisch rationalistische. Onder de aanhangers van de kleine christelijke partijen blijkt zelfs het in geen van beide opzichten onttoverde (non-relativistisch non-rationalistische) wereldbeeld het meest populair. Het volledig onttoverde wereldbeeld staat dus bij geen enkele achterban op de eerste plaats. Het moet in het geval van christelijk-rechts het onderspit delven tegen alledrie de andere wereldbeelden en staat in de resterende gevallen op de tweede (D66, PVDA en VVD) of op de derde plaats (CDA, Groen Links en SP).

De in tabel 3 opgenomen indices voor moreel relativisme en instrumenteel rationalisme brengen tot uitdrukking in hoeverre de onderscheiden electorale achterbannen deze ideeën vaker (positieve scores) of minder vaak aanvaarden (negatieve scores) dan gemiddeld. De index voor moreel relativisme vertoont wat meer spreiding dan die naar instrumenteel rationalisme (de standaarddeviatie van beide indices, niet opgenomen in tabel 3, bedraagt respectievelijk 0.7 en 0.5). Het Nederlandse politieke landschap is dus wat meer gestructureerd naar moreel relativisme dan naar instrumenteel rationalisme.

In het geval van moreel relativisme staan de aanhangers van de confessionele partijen (CDA en vooral SGP/GPV/RPF) tegenover die van de twee niet-confes-

<i>VVD</i>	<i>Groen Links</i>	<i>SP</i>	<i>SGP/GPV/RPF</i>	<i>Totaal</i>
29.6	13.2	21.5	0.0	20.8
17.1	59.8	36.9	17.1	28.9
38.0	11.5	18.5	38.6	28.2
15.3	15.5	23.1	44.3	22.1
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
-0.1	1.0	0.3	-1.6	0.0
0.7	-1.1	-0.4	-0.5	0.0

sionele partijen die zich niet primair sociaal-economisch profileren (D66 en vooral Groen Links). De aanhangers van de partijen met het duidelijkste profiel in termen van het klassieke industriële verdelingsconflict – de linkse SP en PVDA en de rechtse VVD (Houtman 2000: 106-108) – hebben kortom het minst duidelijke profiel naar moreel relativisme. Van de vier partij-aanhangen die er naar moreel relativisme het duidelijkst uitspringen (CDA, SGP/GPV/RPF, D66 en Groen Links), neemt eigenlijk alleen die van Groen Links ook naar instrumenteel rationalisme een duidelijk geprofileerd standpunt in. De aanhang van deze partij vormt in dit opzicht de meest uitgesproken tegenhanger van die van de VVD. De verschillen naar moreel relativisme zijn dus niet simpelweg tegengesteld aan die naar instrumenteel rationalisme.

Wij vinden al met al slechts onder de (naar omvang beperkte) aanhang van de kleine christelijke partijen een afwijzing van zowel moreel relativisme als instrumenteel rationalisme. Dit is daarmee de enige politieke achterban die een ondubbelzinnige barrière tegen de onttovering van de wereld wenst op te werpen. In alle andere gevallen juicht men ofwel het moreel relativisme toe, terwijl men het instrumenteel rationalisme verwerpt, ofwel doet men precies het omgekeerde. In zijn algemeenheid kunnen wij dus concluderen dat politiek links en politiek rechts inderdaad allebei ambivalent tegenover de onttovering van de wereld staan.

6 Conclusie en discussie

Conventionele theorieën over modernisering veronderstellen dat instrumenteel rationalisme en moreel relativisme steeds verder toenemen. Onze onderzoeksresultaten rechtvaardigen twijfel aan dit idee. Zou met het toegenomen moreel relativisme ook het instrumenteel rationalisme steeds verder verspreid zijn geraakt, dan hadden wij immers onder ouderen geen sterker instrumenteel rationalisme aangetroffen dan onder jongeren. Zoals gezegd kunnen wij er niet zeker van zijn dat dit inderdaad (overwegend) op een historisch proces van culturele verandering wijst. Toch is dit wat ons betreft aannemelijker dan dat sprake is van een toenemend instrumenteel rationalisme naarmate mensen ouder worden (vergelijk Mohai en Twight 1987). Vandaag de dag is in wetenschap, politiek en samenleving de bezorgdheid over technologische risico's en aantasting van natuur en milieu immers onmiskenbaar groter dan in het verleden (Beck 1992; Rosa en Dunlap 1994).

In overeenstemming met Ingleharts theorie over postmodernisering, bestaat een zekere spanningsverhouding tussen moreel relativisme en instrumenteel rationalisme. Deze negatieve relatie is echter bepaald niet sterk. Bovendien geeft economische progressiviteit veel meer aanleiding tot weerstanden tegen rationalisering dan moreel relativisme. Beide bevindingen zijn met Ingleharts theorie in strijd. Die veronderstelt immers dat instrumenteel rationalisme wordt onder-

graven door moreel relativisme, terwijl de met het klassieke industriële verde-
lingsconflict verbonden politieke opvattingen – economisch conservatisme en
progressiviteit – juist steeds meer aan politiek belang zouden inboeten. Ook in
strijd met Ingleharts theorie is dat de onder jongeren levende weerstanden tegen
rationalisering niet kunnen worden toegeschreven aan hun moreel relativisme.
Ingleharts theorie over postmodernisering biedt kortom geen bevredigende ver-
klaring voor de schijnbaar toegenomen weerstanden tegen rationalisering.

Bezien wij de plaats van moreel relativisme en instrumenteel rationalisme in
het Nederlandse politieke landschap, dan vinden wij niet het door conventionele
theorieën over modernisering gesuggereerde patroon. Deze theorieën veronder-
stellen immers dat beide moderne ideeën samengaan. In werkelijkheid wordt
moreel relativisme aanvaard door links en instrumenteel rationalisme door rechts,
zodat over de hele breedte van het politieke spectrum sprake is van een ambiva-
lente houding tegenover de onttovering van de wereld. Dit patroon stemt welis-
waar overeen met wat Ingleharts theorie over postmodernisering doet verwach-
ten, maar komt zoals gezegd desondanks niet voort uit een sterke spanningsver-
houding tussen moreel relativisme en instrumenteel rationalisme.

Vooraf twee vragen lijken ons van belang met het oog op de ontwikkeling van
een betere theorie over toegenomen weerstanden tegen rationalisering. De eerste
vraag is, hoe kan worden begrepen dat deze niet lijken te kunnen worden ver-
klaard uit toegenomen moreel relativisme, maar desondanks verbonden zijn met
progressieve politieke opvattingen. Vooral belangrijk hierbij is om te onderstre-
pen dat deze verbinding geenszins vanzelfsprekend is, omdat zij gedurende een
lange historische periode precies omgekeerd was. Toen het instrumenteel ratio-
nalisme onder invloed van de (vooral Franse) Verlichting steeds verder verspreid
raakte, overheerste immers het idee dat wetenschap en technologie zouden bij-
dragen aan de totstandkoming van een rechtvaardiger samenleving met meer vrij-
heid (Manuel 1965). Het gaat misschien te ver om te beweren dat dit idee vandaag
de dag in progressieve kringen geheel is verdwenen, maar duidelijk is wel dat het
daar steeds vaker wordt beschouwd als een misverstand (bijvoorbeeld Bauman
1987, 1989; Beck 1992; Toulmin 1990). De ontwikkeling van een bevredigende
verklaring voor deze opmerkelijke omslag is van aanzienlijk belang met het oog
op het vraagstuk van de onttovering van de wereld.

Een tweede belangrijke vraag heeft betrekking op de verklaring van verschil-
len tussen mannen en vrouwen – niet alleen naar instrumenteel rationalisme, maar
ook naar enkele andere nauw met de onttovering van de wereld verbonden opvat-
tingen. Bekend is immers dat vrouwen ook meer affiniteit met New Age hebben
dan mannen, terwijl zo'n verschil voor wat betreft de christelijke traditie niet of
nauwelijks bestaat (Becker, De Hart en Mens 1997; Houtman, Mascini en Gels
2000), en dat zij juist minder affiniteit hebben met natuurwetenschap en technol-
ogie, wat mede blijkt uit hun van mannen verschillende studiekeuzen. Belangrijk

is overigens dat de afwijzing van instrumenteel rationalisme door vrouwen geenszins beperkt blijft tot het grote publiek (Blocker en Eckberg 1989; 1997; Hornig 1992), maar ook bestaat onder levens- en natuurwetenschappers (Barke 1997) en onder politieke elites (Cohen 1997).

Hoewel deze intrigerende verschillen tussen mannen en vrouwen in de literatuur goed gedocumenteerd zijn, ontbreekt voorzover wij weten een door empirisch onderzoek bevestigde verklaring. De zojuist aangehaalde studies veronderstellen bijvoorbeeld allemaal dat het verschil naar instrumenteel rationalisme kan worden toegeschreven aan een verschil naar 'ethiek', 'oriëntatie' of 'mentaliteit' tussen mannen en vrouwen, dat op zijn beurt voortvloeit uit seksespecifieke socialisatie (vergelijk Gilligan 1982). Deze interpretatie wordt echter in geen van deze studies systematisch op houdbaarheid onderzocht, maar slechts losjes over de onderzoeksresultaten gedrapeerd. Onderzoek naar haar houdbaarheid lijkt ons van aanzienlijk belang – zeker omdat de andere genoemde verschillen tussen mannen en vrouwen niet alleen even intrigerend zijn, maar ook even belangrijk met het oog op het vraagstuk van de onttovering van de wereld.

Noten

1. De auteurs danken de Vereniging Trustfonds Rotterdam en de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit voor de onmisbare financiële ondersteuning van het onderzoek waarover hier wordt gerapporteerd. Voorts danken zij Anouk de Rijk en Robert Boogaard voor hun bijdragen als student-assistent. Correspondentie gaarne richten aan Dick Houtman, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam (E-mail: Houtman@fsw.eur.nl).

2. Dit is om twee redenen problematisch. In de eerste plaats is moreel relativisme (postmaterialisme) (ook volgens Inglehart) verbonden met politieke belangstelling en participatie. In de tweede plaats zet een politieke partij als Groen Links in Nederland zich niet alleen in voor zorg voor het milieu, maar ook voor aanvaarding van culturele verschillen en economische herverdeling. Beide laatstgenoemde opvattingen zijn dan ook als stemmotieven terug te vinden onder degenen die op deze partij stemmen (Houtman 2000: 106-108). Om deze twee redenen kan een samenhang tussen moreel relativisme (of postmaterialisme) en 'groene' politieke participatie niet zomaar worden geïnterpreteerd als een relatie tussen moreel relativisme (of postmaterialisme) en bezorgdheid over het milieu. Dat uit Australisch onderzoek van Tranter (1996) blijkt dat wel een betrekkelijk sterke relatie bestaat tussen postmaterialisme en 'groene' vormen van politieke participatie, maar niet tussen postmaterialisme en bezorgdheid over het milieu, is tegen deze achtergrond veelzeggend.

3. Het eerste van de daar genoemde negen items is hier achterwege gelaten (vergelijk Houtman 2000: 72-74).

4. De zes items voor seksuele permissiviteit met tussen haakjes achtereenvolgens het percentage (zeer) mee eens en de factorlading luiden: 'Er wordt te veel seks op de televisie getoond' (45.8; -0.76), 'Je behoort alleen seksueel contact te hebben met een vaste partner' (64.6; -0.73), 'Mensen mogen seksuele fantasieën hebben over mensen in hun omgeving' (63.9; 0.62), 'Er wordt veel te vrij en open over seks geschreven en gesproken' (22.1; -0.76), 'Vrijen hoor je met z'n tweeën te doen' (69.3; -0.71) en 'Mensen mogen elkaar in het openbaar hartstochtelijk zoenen' (55.2; 0.48).

5. Schaalscores voor libertarisme en seksuele permissiviteit zijn toegekend aan alle respondenten die op elk van beide schalen hoogstens op twee items 'weet niet' antwoordden. Een tweede orde factoranalyse levert hoge factorladingen op voor libertarisme (0.80), seksuele permissiviteit (0.64) en postmaterialisme (0.71).

6. Zes van de gebruikte items zijn overgenomen uit de dissertatie van De Meere (1996: 72; vergelijk zijn bijdrage aan dit nummer). Met tussen haakjes het percentage (zeer) mee eens en de factorlading, gaat het om: 'Wetenschap en technologie maken ons leven alleen maar gemakkelijker' (59.9; 0.69), 'Met behulp van technologische ontwikkelingen kunnen we toekomstige problemen aan' (61.9; 0.75), 'Wetenschappers verdienen een grote maatschappelijke waardering' (56.2; 0.60), 'Hoe verder de natuurwetenschappen komen des te minder ongelukken er in technische installaties plaats zullen vinden' (39.0; 0.73), 'Risico's verbonden aan nieuwe technologie moeten worden gezien als tijdelijke problemen, die later opgelost zullen worden' (43.7; 0.64), 'Door nauwgezet wetenschappelijk onderzoek kunnen ongelukken in technische installaties worden uitgebannen' (56.5; 0.66). Hieraan is een zevende item toegevoegd: 'Wetenschap en technologie zullen uiteindelijk de wereld meer kwaad dan goed doen' (14.6; 0.59).

7. De zes gebruikte items, met tussen haakjes het percentage (zeer) mee eens en de factorlading, luiden: 'Het is veel slechter gesteld met het milieu dan veel mensen beseffen' (57.1; 0.82), 'Het gebeurt steeds vaker dat mensen zo'n schade aan de natuur aanrichten, dat zij zich niet meer kan herstellen' (64.5; 0.76), 'Het is sterk overdreven om te zeggen dat het rampzalig slecht gaat met het milieu' (37.9; 0.68), 'Als de industrie zoveel schadelijke stoffen blijft uitstoten, dan zal dat zeer ernstige gevolgen krijgen' (76.9; 0.65), 'Economische groei is belangrijker dan het beschermen van het milieu' (7.3; 0.64), 'Het is niet erg om de natuurlijke omgeving aan te passen aan de mens' (21.7; 0.57).

8. De zes items met de bijbehorende percentages (zeer) mee eens en factorladingen, zijn: 'Je kunt het vandaag de dag niet meer maken om een echte bontjas te dragen' (71.3; 0.61), 'Het is belachelijk om te protesteren tegen het testen van medicijnen op proefdieren' (29.7; 0.54), 'De overheid moet meer maatregelen nemen om de leefomstandigheden van dieren in de bio-industrie te verbeteren' (79.5; 0.67), 'Ik zou nooit een stierengevecht willen bijwonen' (79.3; 0.63), 'Het is schandalig dat er proefdieren worden gebruikt om cosmetica als tandpasta en parfum te testen' (74.7; 0.71), 'Er zijn zoveel belangrijke problemen op de wereld, dat je je niet zo druk moet maken over de rechten van dieren' (9.9; 0.68).

9. Schaalscores zijn toegekend aan alle respondenten die op elk van de drie schalen op ten hoogste twee items 'weet niet' antwoordden. In een tweede orde factoranalyse laadt het vertrouwen in wetenschap en technologie 0.50, het vertrouwen in het incasservermogen van het milieu 0.83 en het aanvaarden van dierenrechten 0.77.

10. Het zesde door Houtman voor de meting van economische progressiviteit gebruikte item, 'Tegenwoordig hoeven arbeiders niet meer te strijden voor een gelijkwaardige positie in de samenleving', is hier achterwege gelaten (vergelijk Houtman 2000: 34-35).

11. Voor wat betreft het opleidingsniveau zijn zeven categorieën onderscheiden: 1) geen/speciaal basisonderwijs (4.2%), 2) basisschool (16.3%), 3) lager beroepsonderwijs (14.2%), 4) middelbaar beroepsonderwijs (20.3%), 5) havo/vwo/hbs (12.0%), 6) hoger beroepsonderwijs (20.8%) en 7) wetenschappelijk onderwijs (12.2%)

12. Het type transcendentiegeloof is vastgesteld via de vraag welk van de vier volgende uitspraken de eigen overtuiging het dichtst benadert: 1) 'Er is een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt' (28%), 2) 'Er moet iets zijn als een hogere macht die het leven beheerst' (33%), 3) 'Ik weet niet of er een God of hogere macht bestaat' (27%) en 4) 'Er bestaat geen God of hogere macht' (12%).

13. De affiniteit met New Age is vastgesteld met een schaal die bestaat uit vijf Likert-

items en vijf vragen naar de mate waarin men zich heeft beziggehouden met New Age en verwante praktijken. De Likert-items zijn in licht gewijzigde vorm overgenomen van Gusenhoven en Van den Maagdenberg (1998) en de resterende vragen van Becker, De Hart en Mens (1997) en Bernts en Van der Hoeven (1998). Met tussen haakjes respectievelijk het percentage '(zeer) mee eens' c.q. 'vrij/heel intensief mee beziggehouden' en de factorladingen gaat het om: 'Je karakter wordt sterk bepaald door sterren en planeten' (13.1; 0.62), 'Je ziel gaat na je dood over in een ander mens of dier' (9.7; 0.59), 'Je kunt met de lijnen in je hand je toekomst in grote mate voorspellen' (7.0; 0.53), 'Je moet zelf zoeken in verschillende godsdiensten om je eigen godsdienst te maken' (26.7; 0.46), 'Het enige ware geloof bestaat niet, maar er zijn wel waarheden die men terugvindt in alle godsdiensten van de wereld' (72.5; 0.41), reïncarnatie (19.6; 0.75), astrologie (22.0; 0.74), New Age (10.5; 0.60), yoga (19.2; 0.55) en oosterse godsdiensten (24.6; 0.54).

14. Op de eerste dimensie heeft het kerkklidmaatschap namelijk een hoge discriminatiewaarde (0.81) en de New Age-schaal een lage (0.02), terwijl voor de tweede dimensie precies het omgekeerde geldt (respectievelijk 0.01 en 0.62). Het type transcendentiegeloof heeft met respectievelijk 0.81 en 0.70 op beide dimensies een hoge discriminatiewaarde, waarbij de categorie met het christelijke geloof in een persoonlijke God een hoge kwantificatie op de eerste (1.12) en een lage op de tweede dimensie (-0.79) heeft, terwijl voor het geloof in een macht of kracht het omgekeerde geldt, zij het wat minder uitgesproken (respectievelijk 0.25 en 0.92).

Geraadpleegde literatuur

- Aupers, S. en A. van Otterloo (2000) *New Age: Een godsdiensthistorische en sociologische beschouwing*. Kampen: Kok.
- Barke, R.P., H. Jenkins-Smith en P. Slovic (1997) Risk perceptions of men and women scientists. *Social Science Quarterly* 78: 167-176.
- Bauman, Z. (1987) *Legislators and interpreters: On modernity, post-modernity, and intellectuals*. Oxford: Polity Press.
- Bauman, Z. (1989) *Modernity and the holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (1993) *Postmodern ethics*. Oxford: Polity Press.
- Beck, U. (1992) *Risk society: Towards a new modernity*. Londen: Sage.
- Becker, J.W., J. de Hart en J. Mens (1997) *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk: SCP.
- Berg, G. van den (1986) *Homals voor beginners*. Leiden: Department of Data Theory.
- Bernts, T. en H. van der Hoeven (1998) Tussen Rooms en Redfield: De belangstelling voor traditionele en alternatieve religie. *Sociale Wetenschappen* 41: 57-69.
- Black, A.W. (1997) Religion and environmentally protective behavior in Australia. *Social Compass* 44: 401-412.
- Bloch, J.P. (1998) Alternative spirituality and environmentalism. *Review of Religious Research* 40: 55-73.
- Blocker, T.J. en D.L. Eckberg (1989) Environmental issues as women's issues: General concerns and local hazards. *Social Science Quarterly* 70: 586-593.
- Blocker, T.J. en D.L. Eckberg (1997) Gender and environmentalism: Results from the 1993 General Social Survey. *Social Science Quarterly* 78: 841-858.
- Brechin, S.R. en W. Kempton (1994) Global environmentalism: A challenge to the post-materialism thesis? *Social Science Quarterly* 75: 245-269.
- Brechin, S.R. en W. Kempton (1997) Beyond postmaterialist values: National versus indi-

- vidual explanations of global environmentalism. *Social Science Quarterly* 78: 16-20.
- Buttel, F.H. (1979) Age and environmental concern: A multivariate analysis. *Youth and Society* 10: 237-256.
- Cohen, N. (1997) The politics of environmental risk: Perceptions of risk assessment in the state legislatures. *The Policy Studies Journal* 25: 470-484.
- Dekker, P., P. Ester en M. Nas (1997) Religion, culture and environmental concern: An empirical cross-national analysis. *Social Compass* 44: 443-458.
- Dunlap, R.E. en A.G. Mertig (1996) Global environmental concern: A challenge to the post-materialism thesis. In: P. Ester en W. Schluchter (red.) *Social dimensions of contemporary environmental issues: International perspectives*. Tilburg: Tilburg University Press, p. 133-164.
- Dunlap, R.E. en A.G. Mertig (1997) Global environmental concern: An anomaly for post-materialism. *Social Science Quarterly* 78: 24-29.
- Eckberg, D.L. en T.J. Blocker (1996) Christianity, environmentalism, and the theoretical problem of fundamentalism. *Journal for the Scientific Study of Religion* 35: 343-355.
- Ester, P. en B. Seuren (1992) Religious beliefs and environmental attitudes: An empirical test of the Lynn White hypothesis in fourteen nations. *Social Wetenschappen* 35: 20-39.
- Evans, G., A. Heath en M. Lalljee (1996) Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate. *British Journal of Sociology* 47: 93-112.
- Flanagan, S.C. (1979) Value change and partisan change in Japan: The silent revolution revisited. *Comparative Politics* 11: 253-278.
- Flanagan, S.C. (1982) Changing values in advanced industrial societies: Inglehart's silent revolution from the perspective of Japanese findings. *Comparative Political Studies* 14: 403-44.
- Flanagan, S.C. (1987) Value change in industrial societies: Reply to Inglehart. *American Political Science Review* 81: 1303-1319.
- Gifi, A. (1981) *Nonlinear multivariate analysis*. Leiden: Department of Data Theory.
- Gilligan, C. (1982) *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gussenhoven, J. en V. van den Maagdenberg (1998) Ik is God: Een onderzoek naar individualisme en New Age. Paper gepresenteerd tijdens de *Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen*, 16 en 17 april 1998, Amsterdam.
- Hamilton, M., P.A.J. Waddington, S. Gregory en A. Walker (1995) Eat, drink and be saved: The spiritual significance of alternative diets. *Social Compass* 42: 492-511.
- Hornig, S. (1992) Gender differences in responses to news about science and technology. *Science, Technology, and Human Values* 17: 532-542.
- Houtman, D. (1998) Cultuur, industrialisme en moderniteit: Maatschappelijke achtergronden van weerstanden tegen rationalisering. *Sociale Wetenschappen* 41: 49-69.
- Houtman, D. (2000) *Een blinde vlek voor cultuur: Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- Houtman, D., J.F.A. Braster, M. Busschots en M. del Mar del Pozo-Andres (1999) Welvaart, moderniteit en cultureel conservatisme in internationaal vergelijkend perspectief. *Sociologische Gids* 46: 24-50.
- Houtman, D., P. Mascini en M. Gels (2000) Waarom lopen de kerken leeg, maar groeit New Age? Over individualisering, rationalisering en religieuze verandering (paper; aangeboden voor publicatie).
- Iannaccone, L., R. Stark en R. Finke (1998) Rationality and the religious mind. *Economic Inquiry* 36: 373-389.

- Inglehart, R. (1977) *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990) *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1995) Public support for environmental protection: Objective problems and subjective values in 43 Societies. *Political Science and Politics* 28: 57-72.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lane, R.E. (1966) The decline of politics and ideology in a knowledgeable society. *American Sociological Review* 31: 649-662.
- Manuel, F.E. (1965) *The prophets of Paris: Turgot, Condorcet, Saint-Simon, Fourier, and Comte*. New York: Harper and Row.
- Meere, F. de. (1996) *U kunt gerust gaan slapen: Denkbeelden over technologie, risico's en samenleving*. Delft: Eburon.
- Meloen, J., C. Middendorp (1991) Authoritarianism in the Netherlands: The empirical distribution in the population and its relation to theories of authoritarianism; 1970-1985. *Politics and the Individual* 1: 49-72.
- Middendorp, C.P. (1991) *Ideology in Dutch politics: The democratic system reconsidered (1970-1985)*. Assen: Van Gorcum.
- Mohai, P. en B.W. Twight (1987) Age and environmentalism: An elaboration of the Buttel model using national survey evidence. *Social Science Quarterly* 68: 798-815.
- Rosa, E.A. en R.E. Dunlap (1994) Nuclear power: Three decades of public opinion. *Public Opinion Quarterly* 58: 295-325.
- Toulmin, S. (1990) *Cosmopolis: The hidden agenda of modernity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tranter, B. (1996) The social bases of environmentalism in Australia. *Australian and New Zealand Journal of Sociology* 32: 61-85.
- White, L., Jr (1967) The historical roots of our ecological crisis. *Science* 155: 1203-1207.
- Wilson, B. (1982) *Religion in sociological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolkomir, M., M. Futreal, E. Woodrum en T. Hoban (1997) Substantive religious belief and environmentalism. *Social Science Quarterly* 78: 96-108.